Р Е Ц Е Н З И Я

на дисертация за придобиване
на академичната степен „доктор на науките“,
представена от Венцислав Евтимов Мучинов
на тема „Урбанизация на българските земи под османска власт
през XIX век (до 1878 г.)“, от проф. дин Вера Бонева, днк

Информация за кандидата и за процедурата

Доц. д-р Венцислав Мучинов е придобил бакалавърска и магистърска степени по История в Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. През 2009 г. той защитава докторска дисертация пред Специализирания научен съвет по нова и най-нова история към Висшата атестационна комисия на тема „Демографско развитие на Пловдивския санджак през XIX век (до 1878 г.)”. От 2010 до 2013 г. д-р Мучинов е главен асистент в Департамент „Демография“ на Института за изследване на населението и човека към Българската академия на науките. От 2013 г. до настоящия момент той заема академичната длъжност „доцент“ в споменатата научна организация. През 2007-2008 г. специализира в Аристотеловия университет в Солун – Република Гърция.

Доц. д-р Венцислав Мучинов е автор на една индивидуална и на две колективни монографии, създадени и издадени по строгите академични правила на хуманитарните науки. В актива му на учен са вписани 53 статии и студии, от които 7 са на английски език. По темата на настоящия дисертационен труд е представил списък и пълни текстове на 11 публикувани научни статии, посветени на различни аспекти на урбанизацията на българските земи през XIX век. Участвал е в 8 научни конференции с доклади и съобщения по темата на дисертацията. Дисертантът е бил част от научните екипи на 8

проекта с академична тематика, част от които са обвързани с третирани в дисертацията въпроси. В момента той е участник в един екип по проект, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ и е в последна фаза на изпълнение на проект, ръководен от него, финансиран от Българската академия на науките. Представил е и 12 цитирания от други учени на изследванията му по темата на дисертационния труд. Справката за изпълнение на минималните изисквания на БАН за придобиване на научната степен „доктор на науките“ е коректна и детайлно разработена. Тя дава основание да се приеме, че дисертантът отговоря на всички формални изисквания за придобиване на научната степен, за която претендира чрез депозирания труд.

След избора ми за член на научното жури се запознах с документите по административната част на настоящата процедура. Те ми дават основание да приема, че са спазени всички законови изисквания за представяне и обсъждане на труда в научното звено. Съответните решения са облечени в прецизни административни актове, а комплектът с документи и материали, който получих в качеството си на рецензент, е пълен и изрядно организиран. В контекста на споменатите обстоятелства декларирам, че нямам общи научни изследвания и/или друга форма на съвместна академична дейност с докторанта, която би породила предпоставки за конфликт на интереси.

Общи данни за дисертационния труд

Дисертационният труд е в обем от 285 стр. Той се състои от увод, въведение, две основни части с общо седем глави, заключение, библиография на използваните източници, списък на съкращенията.

Основният текст е илюстриран с общо 12 таблици и една диаграма. Научният апарат е изведен под линия и под таблиците със статистическа информация. Цитиранията са пунктуални, а позоваванията на архивни, статистически и наративни източници са коректни и изчерпателни. Използваните количествени данни са сравними и убедително положени в конкретни локации и периоди, тъй като в демографската история статистическата информация подлежи на частични пречупвания, продиктувани от използваните методи на събирането и екстраполирането им.

Дисертационният труд е прецизен и от терминологична гледна точка. Още в Увода са дефинирани понятията *урбанизация, град и градско население.* Зададени са ясно хронологическите параметри на анализа – от началото на XIX век до възстановяването на българската държавност през 1878 г. в териториалния и политико-административен обхват на Княжество България и Източна Румелия. С цел да избегне неясното, авторът е направил изричната уговорка, че „изследването ще се концентрира върху развитието през XIX в. на селищата с градски статут, разположени на териториите, които след 1878 г. влизат в състава на формираните две български държавни образувания“ (с. 25). Полезна от методологическа гледна точка е и уговорката, че за градове в изследването се приемат тези селища, които през разглеждания период са център на изрично изброени административни единици. Така, обхватът на проучваните социални феномени придобива изчерпателност и измеримост – две обстоятелства, които са особено важни в контекста на историческата демография. А и в системата на хуманитарните науки като цялост.

Доц. д-р Венцислав Мучинов прави обстоятелствен обзор на *историческата литература по темата.* Откроени са приносите както

на българските, така и на чуждестранните автори, които са работили по въпроси, свързани с урбанизацията. Специален акцент е поставен на краеведските проучвания и на локалните истории, допринесли в значителна степен за разкриване на важни детайли в историческото развитие на съответните селища. С право е обобщено, че наличието на многобройни изследвания по отделни аспекти на урбанизацията до момента не е компенсирано от липсата на цялостен историописен наратив по темата. Това е и мотивът на дисертанта да я избере за обект на своя академичен интерес и да създаде настоящата дисертация.

Историческите извори, въвлечени в създаването на труда, са разнообразни и адекватни на темата. На преден план са изведени османотурските източници с количествен характер, които дават възможност за проследяване на движението на населението в урбанизираните райони. Откроена е и ролята на официалните документи на османската администрация, съдържащи податки за политиките по отношение на градското население и на селищата от градски тип. Сред българските и гръцки извори е отдаден приоритет на периодичния печат и на мемоарните текстове. Не са пренебрегнати и руските източници, особено създадените в периодите на две важни за националната ни история руско-турски войни от 1828-1829 г. и 1877-1878 г.

Целите и задачите на изследването са формулирани краткословно, но убедително, като са зададени две оси на изследването: 1. Анализиране на влиянието на Танзиматските реформи върху урбанизацията в населените с българи провинции на Османската империя през XIX в.; 2. Проучване на политиките на османските управляващи в сферата на урбанизацията през епохата на

Танзимата. Независимо от формалния акцент на тези две тематични направления върху активната роля на османската държавност за динамизиране на урбанистичните процеси, обективно съдържанието на проучването далеч надхвърля рамките на очертаната сюжетика, засягайки и други важни елементи на публичното битие на нацията като отношенията с останалите народности в етническата ни територия, промените в стопанското и социално поведение на поколенията, обживявали земите ни през XIX век, въздействието на „големите играчи“ в Източния въпрос – Русия и западните ѝ опоненти, върху хода на проучваните процеси.

Анализ на основния текст

Въведението на дисертацията по същество представлява самостоятелна глава, посветена на урбанизацията на българските земи в преломната епоха, останала в историята ни с името, дадено от академик Вера Мутафчиева „*кърджалийско време*“ – последните десетилетия на XVIII и началото на XIX век. Движейки се по следите на кърджалийските размирици и аянските сепаратизми в Дунавска България, в Тракия и в Македония, авторът умело откроява сътресенията, преживени от градовете и от градското население, както и промените в демографията на градската мрежа, настъпили в хода и вследствие на дълбокия разпад на държавността и армията, който през визирания период буквално дисперсира османската власт над българските земи. Основателни са заключенията, че кърджалийското време води до увеличаване на населението в градските центрове по земите ни, до динамизиране на преселническите движения, тоест – до по-интензивна урбанизация (с. 39-40).

В уводен порядък, но с необходимите пълнота и задълбоченост, доц. д-р Мучинов проследява ролята на *руско-турските войни от първите десетилетия на XIX в.* за развитието на урбанизацията в българските земи под османска власт (с. 41-57). Разрушаването на някои гранични градове крепости и въвличането на населението в преселническа вълна на север от река Дунав са двете обстоятелства, които в най-голяма степен повлияват върху демографските процеси от двете страни на Балкана. Припомняйки драматичните измерения на локалната история, свързана с руско-турските войни (1806-1812 г. и 1828-1829 г.), на градове като Свищов, Никопол, Варна, Сливен, Ямбол, Видин, Месемврия, Анхиало и др., авторът мотивирано доказва, че вследствие на споменатите военни операции „върху урбанизацията в Дунавска България и в източната част на Тракия е нанесен значителен удар, който постепенно се преодолява през 30-те и 40-те години на XIX в. благодарение на обществено-икономическия подем, който настъпва в Османската империя през епохата на Танзимата“ (с. 56).

Разностранният анализ на *промените в административно-териториалното деление в Османската империя*, оказали въздействие върху развитието на градовете на територията на днешна България, се отличава с респектираща конкретика. Очертани са не само основните географски обхвати и публично-правни правомощия на локалните административни единици, но е разкрито и постъпателното нарастване на ролята на отделни градове, превърнати в средищни в хода на Танзиматските реформи – Пловдив, Сливен, София, Търново, Стара Загора, Битоля, Кюстендил и др. Като пряк и косвен резултат от административно-управленската политика на султанската власт са посочени примерите на откроряване на

градския облик на по-малки населени места с преобладаващо българско население – Габрово, Трявна, Дряново, Килифарево, Елена, Беброво, Орхание (дн. Ботевград) и др.

Добре мотивирани са съжденията, отнасящи се до въздействието на икономическия просперитет, особено значим до 60-те години на XIX в., върху увеличаването на числеността на населението в повечето от градовете в българските земи през епохата на Танзимата. Освен това е показано и как проучваните населени места се утвърждават като стопански, търговски и културно-просветни средища за селищата в своите околности. Много добре е характеризирана и илюстрирана урбанизацията в региона на Стара планина, подбалканските полета и Средногорието. В логиката на този процес е основна ролята на тамошните селища (Габрово, Котел, Карлово, Копривщица, Панагюрище и др.) като водещи центрове на протоиндустриалното производство в балканските владения на Османската империя, а и на националното ни движение през Възраждането като цяло.

Строителството на железопътни линии, разширяването и модернизирането на шосейната мрежа, благоустрояването на пристанищните центрове и въвеждането на телеграфа са осмислени като ключови обстоятелства, въздействали на национално и локално ниво върху урбанизацията. Тази теза е развита на основа на богат първичен и вторичен изворов материал и е илюстрирана с примери от модернизационните процеси в градове като Варна, Русе, Шумен, Велес и др. Показателен в споменатата насока е казусът с възникването на град Каспичан, буквално от едно крайпътно тържище, в процеса на строителството на железопътната линия между Русе и Варна.

В дисертацията е обособена самостоятелна глава, посветена въздействието на целенасочените усилия на османските власти за ограничаване на разпространението на *епидемичните заболявания* в империята (особено на чумата и холерата) върху процесите на урбанизация по земите ни. Доказано е, че изграждането на цялостна карантинна система в империята и създаването на модерни (предимно военни) болници по европейски образец са важни фактори за развитието на общественото здравеопазване в населените с българи провинции на империята; тоест, за намаляване заболеваемостта и смъртността на градските и селски жители, както и за подобряване на хигиената в градовете.

Значими научни приноси съдържат двете глави, посветени на *урбанизационната политика на османската власт* и нейното отражение върху процесите в българското общество. Тази политика придобива ясни очертания през 50-те и началото на 60-те години на XIX век, но нейните резултати се проявяват най-видимо през последното предосвобожденско десетилетие. Въпросните административни усилия са реконструирани в две линии – мерки за благоустрояване и хигиенизиране на градовете; политики за увеличаване на броя на градовете посредством формирането на нови градски центрове в проучваното пространство (с. 180-181). Първата линия е илюстрирана с убедителни примери от социалната история на Русе, София, Варна, Стара Загора. Втората линия е уплътнена с фактически материал, отнасящ се до промяна в статута на редица процъфтяващи през визирания период селища – Габрово, Троян, Горна Оряховица, Пирдоп, Брезник, Панагюрище, Копривщица, Клисура, Сопот, Калофер, Аджар (дн. Свежен). В резултат на очертаната политика по нашите земи се появяват и нови

урбанистични центрове, построени въз основа на модерни градоустройствени планове – Кула, Орхание (дн. Ботевград) и др. Полезен доказателствен материал по този въпрос се съдържа в Таблица №8 от втората част на дисертацията, в която са систематизирани данни за числеността на населението в признатите за градове селища в днешните български земи към края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в. (с. 223-224).

Заключението на дисертацията има не само обобщаващ, но и надграждащ характер по отношение на основния текст. Посочени са еднозначни цифрови стойности, показващи динамиката на ръста на градското население по българските земи през изследвания период (с. 229). В табличен и аналитичен порядък са направени съпоставки на тенденциите в урбанизацията с други европейски страни (с. 233), осъществена е прецизна идентификация на броя и големината на градовете в очертания географски ареал (с. 236), като е установено, че броят на градовете в навечерието на Освобождението върху бъдещите територии на Княжество България и Източна Румелия е 75 с общо население от 566 800 жители. Специален интерес представляват разрезите, направени от доц. Мучинов, на отделни части от етническата ни територия, показващи различната динамика на урбанизацията, както и различната им наситеност с градски средища. Тези разрези дават основание на дисертанта да констатира специфики в характера на градската мрежа в областите от двете страни на Балкана и да обобщи: „В Дунавския вилает преобладават малките градове с население до 5 000 жители за разлика от ситуацията в земите на юг от Балкана, най-вече в Пловдивския санджак, където преобладават средноголемите и големите градове.“ (с. 244-245).

Оценка на приносите и критични бележки

Доц. д-р Венцислав Мучинов е систематизирал в автосправката за приносите си десет обстоятелства, които придават на дисертацията характер на новост в науката и обогатяват знанието за българския XIX век, както и представите за историческото развитие на Европейския югоизток през посоченото столетие. Приемам всичките за основателни, като си позволявам да откроя три от приносите, които аз лично намирам за най-съществени.

Първо. Умелото съчетаване на наративната историопис и на работещата с количествени методи демография е довело до продуктивна и адекватна на историческите реалности реконструкция. Нещо повече – разкрити са тенденции и закономерности, разгръщащи се върху жизнения път на четири-пет поколения градско население, което присъства в дисертационния текст не само пасивен фон на социални статуси и промени, но и като плътно обрисувани локални общности – с присъщите им специфики, поминъци и табиети.

Второ. Системното проучване на османската урбанизационна политика в българските земи през XIX в. (до 1878 г.). създава ново знание в българската историография. Лансираната теза, че тази политика допринася съществено за активизирането на урбанизацията в българските земи в навечерието на Освобождението, е детайлно мотивирана и ясно формулирана.

Трето. В труда е наличен един важен, по мое мнение, втори план на съждения и интерпретации, който се отнася до връзката между урбанизацията и културното развитие на нацията през доосвобожденската част на XIX век. С многобройни примери, вградени в основния текст или в контекста, е показано, че проучваният процес

дава съществен тласък не само на стопанската и социална модернизация на българското общество, но и осигурява простор за формиране на интелигенцията, за инвестиране на средства в образование, църковен градеж, живопис, театър, музика – сфери с привидно ефирно присъствие в градското пространство, но в много отношения по-трайни от всички останали аспекти на колективното ни битие.

Като академичен принос откроявам и системното изложение, съчетано с промислена структура и със задълбочен прочит на всички основни и второстепенни извори. Изрядна е работата със статистическите данни, както и подредбата им в таблици и диаграми. Езикът на дисертацията е строго академичен и дистанциран от анализираните факти и обстоятелства. Независимо от това, оценките на автора не са лишени от позитивни или негативни инвенции, които са прокарани интелигентно и пестеливо.

Основната ми *критична бележка* по отношение на дисертацията се отнася до факта, че на много места в изложението авторът не спазва изричната си уговорка (цитирана в началото на настоящата рецензия), че ще се придържа към обговаряне само на селища, които се намират в географските граници на Княжество България и Източна Румелия към момента на учредяването им през 1878 г. Многобройни са примерите със селища от района на Нишко и Пиротско, на Северна Добруджа и на Македония, които след Берлинския договор от 1878 г., а и след това не са били част от очертаната територия. Посоченото несъответствие не представлява съществено основание за оспорване качествата на труда. Напротив, то показва неделимостта на процесите на урбанизация в етническата ни територия през Възраждането. Включително и в онези селища, които след 1878 г. ще станат части от

други балкански държави или ще продължат да пребивават в територията на Османската империя до повратните събития, свързани с Балканските войни и с Първата световна война.

Не толкова като критика, колкото като отворена тема за разсъждение, поставям и въпроса за ролята на църковно-административната система на Цариградската патриаршия до 1870 и Българската екзархия – след 1870 г., в урбанизационните процеси. Както е известно, структурата на епархиите по нашите земи е формирана на исторически принцип, но тя следва и промените в градската мрежа. От друга страна, църквата по принцип разчита на приходите от регулярни данъци и извънредни постъпления, които (естествено) са най-големи в градските средища, изпълняващи при това координираща роля в събирането на данъците и по отношение на околните села. Така, обективно урбанизацията и църковната организация са взаимно свързани. Повече детайли и закономерности в споменатата насока очаквам да бъдат разкрити в бъдещите изследвания на доц. Мучинов.

Във връзка с подготовката за издаването на дисертацията като монография предлагам да се направи обща пагинация на таблиците и диаграмите, като се изведе в края и отделен техен списък, за да може да се ползва по-удобно от читателите. Също така препоръчвам монографията да се илюстрира със снимков, графичен и друг визуален материал, какъвто определено е наличен в изворовата база, ползвана от доц. д-р Венцислав Мучинов. Може би за по-широките читателски аудитории би било полезно и едно приложение с промените в имената на селищата – където има такива.

Заключение

Представеният от доц. д-р Венцислав Мучинов дисертационен труд покрива всички изисквания за придобиване на академичната степен „доктор на науките“ в професионално направление „История и археология“. Текстът е написан старателно, интелигентно и компетентно. Налични са откроряващи се научни приноси. Обзорите на ръкописните и печатни източници са задълбочени и убедителни. Кандидатът демонстрира интелектуална смелост, трудолюбие и аналитични умения. Предлагам трудът да бъде публикуван като монография от издателството на Българската академия на науките. Препоръчвам също монографията да бъде преведена на английски език и да бъде публикувана, с логистична и финансова подкрепа на БАН, в международно утвърдено научно издателство.

С оглед на всичко написано в тази рецензия, декларирам, че гласувам със **ЗА** по процедурата за придобиване на академичната степен „доктор на науките“ от доц. д-р Венцислав Евтимов Мучинов в професионално направление 2.2. „История и археология“, научна специалност „История на България“, с дисертация на тема „Урбанизация на българските земи под османска власт през XIX век (до 1878 г.)“.

София,
10 ноември 2023 проф. дин Вера Бонева, днк